

Archaizmusok a mai magyar nyelvhasználatban

Hadd helyezzek néhány személyes életrajzi adatot dolgozatom élére! Egyetemi hallgatóként az első vizsgámat Sebestyén Árpádnál tettem le 1967 decemberében a nyelvtudományba bevezető stúdiumból (nem titkolom el, nem is dicsekedni akarok vele: jelesre). 1973 és 1975 között pedig, amikor a debreceni Magyar Nyelvtudományi Tanszék tudományos továbbképzéses ösztöndíjasa voltam, témavezetőm, Sebestyén Árpád — bár elsősorban stilisztikai vizsgálatra törekedtem — több irányú (leíró nyelvészeti, névtani, dialektológiai, sőt nyelv-szociológiai) tájékozódásra is ösztönzött. A mindenkori nyelvhasználat tanulmányozásának fontosságára elsőként ő hívta fel figyelmemet. Sőt az egyetemi doktori értekezésemet (ide is vonatkozik előző kiegészítő megjegyzésem: *summa cum laude* minősítéssel) megvédő vizsgára nyelvtörténeti kitekintést is javasolt, főként az archaizmusok témakörében. Ha közvetlenül nem, de közvetve bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy 1998 júliusában a határainkon túli magyar pedagógusok továbbképző tanfolyamán Szombathelyen ebből a témából tartottam előadást. Ennek — módosított — anyagát dolgoztam most fel Sebestyén Árpád tiszteletére.

1. Manapság, az ezredfordulóhoz érve világunk szaporodó újításai értelem-szerűen nyelvhasználatunkban is újdonságok tömkelegével járnak együtt (l. BALÁZS G. sorozatát az *ÉA.*-ban, pl. 21: 17). Fölvetődik a kérdés, hogy mennyire jutnak szóhoz a váltásnak, az újra való fokozott törekvésnek ebben a közegében az archaizmusok.

A szakirodalmat olvasva korábbról jócskán találhatunk tanulmányokat az *archaizmus* vagy *régiesség* címszó alatt (ANDRÁSSYNE KÖVESI M., MNyj. 2: 72–89; MARTINKÓ A., Nyr. 78: 369–74; KOVALOVSKY M., uo. 81, 434–9; MStilÚ. 183–4, 421–2; MStilV. 43–7; TOMPA J., MűvArch.; Uő, AnyOlv.: 337–87; MMNy. 1974.³ 481–2; KÁROLY S., Nyr. 101: 278–9; RÓNAI B.–KEREKES L. 1977.² 262–4; MOLNÁR I., Nyr. 102: 195–200; NyKk. I, 237–9; ADAMIKNÉ JÁSZÓ A. szerk., *A magyar nyelv: Tk., Bp., 1985. 225–6; stb.*). Az utóbbi időben mintha kevesebb lenne az elemző dolgozat (BOKOR J., Nyr. 109: 185–90; MADARÁSNÉ MAROSSY Á., uo. 426–39), de több helyütt is van utalás anyanyelvi hagyományaink őrzésének szükségességére vagy változó világunk archaizálódó

elemekre (BENKŐ L., Nyr. 116: 415–7; DRASKÓCZY TÖRÖK G., ÉA. 17: 3; MINYA K., uo. 20: 14; DANISS GY., N. 1999. III. 20: 11; stb.).

Az elavulásnak és az újulásnak egymást föltételező kategóriájával a nyelvjáráások és a köznyelv viszonyítása révén másutt magam is igyekszem viszonylag részletesen foglalkozni (BDTF MNyTK. 3). Ezúttal azonban nem annyira az „objektív” (az úgynevezett nyelvi, nyelvtörténeti, természetes, vagyis az elmúlt vagy visszaszoruló korokbeli), mint inkább a „szubjektív” (az ún. stilisztikai, művészi, azaz a mai nyelvhasználatba tudatosan, alkalmilag visszahozott) régiességekre próbálok meg kitekinteni. Ehhez az utóbbi mintegy két évtizedben a nyilvános megszólalás területéről (elsősorban a sajtóból) spontánul gyűjtött adataimat használom föl.

2. Anyagomat mindenekelőtt aszerint írom le, hogy miként csoportosulnak archaizmusai a hagyományosan körvonalazódott fajtáik szerint (I). További szempontom az, hogy nemzeti nyelvünk mely változatával, rétegeivel állnak kapcsolatban az adott régiességek (II). Végül beszélt vagy írott nyelvi vonatkozásukat is érintem (III).

I. Aszerint, hogy mi idéződik föl régiként a felhasznált nyelvi elemekben, alakjuk, jelentésük, fogalmuk, de ezek együttes jelentkezése is szóba jöhet.

A) Terjedelmes és grammatikailag sokszínű csoportot alkotnak a f o r m a i archaizmusok.

a) A régi és a mai alak között h a n g t a n i l a g mutatkozik eltérés a következő esetekben: „fogalmam sincs, ki rejtőzik a jelige *megett*” (ÚT.¹ 1983/40: 44); „Czövek Erna *valamennyiönk* által tisztelt személyét [...] nem lehet kitenni gyalázkodó szavaknak” (És 1985. I. 4: 2); „ez felmentést nem *ád*” (uo. 1983. IX. 16: 3); „a sorstól kapott elhivatottság nem enged [...] *nyugovást*” (uo. 1983. I. 28: 14), vö. *nyugvás* (ÉKSz. 1024); „a művészi dal által *bévül* lesznek gazdagabbak” (uo. 1987. II. 20: 9), l. *belül* (TESz. 1: 277); stb.

A régies hangzást alaktani sajátosságok is erősíthetik. Például: „Budin híres *feredői*” (ÚT. 1983/22: 12), azaz *fürdői*; „Volt, van s lesz minden [...], hogy még leltárba venni is *tereh*” (N. 1994. XI. 28: 31); „[Szent-Györgyi A.] Támogatott minden újat, szépet és haladót, *lett légyen* az tudomány vagy művészet” (uo. 1978. IX. 16: 7); „Hol *lészen* szállásunk?” (VN. 1998. VIII. 1: 8).

b) Viszonylag gyakoriak az a l a k t a n i archaizmusok: „Rögtön tudta, honnan *fú a szél*” (N. 1984. IX. 1: 7); „A frivolitás e finom ötletét netán a gyermekektől *óják*?” (MH. 1978. XI. 4: 6); „Epés hang *jő* egy olajos zubbonyból?”

¹ Az adataim utáni rövidítések az alábbi lelőhelyekre utalnak: ÉA. = Édes Anyanyelvünk; És = Élet és Irodalom; K. = Kilátó (a BDTF hallgatóinak lapja); Lh. = Látóhatár; MH. = Magyar Hírlap; MMR = Muravidéki Magyar Rádió; MN. = Magyar Nemzet; MNy. = Magyar Nyelv; MTV = Magyar Televízió; N. = Népszabadság; NC. = Népszabadság Computertechnika; Nyr. = Magyar Nyelvőr; VN. = Vas Népe; ÚT. = Új Tükör.

(És 1981. X. 31: 15); „Dörrenések közt emberi szó *hallszik*” (Király L., K. 1983/5: 9); „Ez is el *vagyon* boronálva” (VN. 1998. III. 21: 3); „ennek – mint *mondám* – már harminc éve” (MNy. 77: 503); „S úgy *lőn*” (És 1985. VII. 12: 4); „a [...] cikket [...] még az idők elején Aleszútról *írtam volt*” (MN. 1979. III. 11: 11); „a vegyületek nevét [...] nem azonos módon *szokták volt* írni az egyes szaktudományokban” (Nyr. 121: 387); „*elmúlik vala* a karácsony, de nem múlik el a bájgli [!]” (VN. 1983. VII. 28: 1); „hosszabb távon melyik *leend* a vesztes” (És 1995. VI. 16: 4); „Ez a névadási forma elevenebben él ma is, mint *gondolnók*” (ÉA. 6: 10); „[Az idősebb írók] Aztán *meghaltanak*, meghaltak, elmentek, elmegeyegetünk már mi is” (És 1981. XI. 7: 11); „csak hozni akartam / valamit / A végeláthatatlan utak / *forrásvidékiről*” (Reményi I., VN. 1980. X. 19: 9); „Baromfifeldolgozó *Sárvárott*” (N. 1985. I. 19: 8); „Ha fejlődik a színházi élet, akkor lesz *majdan* épület is” (VN. 1999. VII. 14: 5); „az alkotás gyötrelmei *felfüggesztvék*” (És 1997. V. 23: 1).

c) A morfológiai régiesség m o n d a t t a n i archaizmussá bővíülhet. Például: „[...] *tudván* [...]” (És 1981/21: 3); „Megkér[...]tük Baracs Dénest, *mondaná* meg [...]” (MTV 1982. I. 2. A Hét); „megnőtt az érdeklődés *minden korok* [...] erotikus irodalma iránt” (ÚT. 1983/51: 42); „*Ez időtt* [...] nem jelenhetik meg Weöres [...] könyve” (És 1995. XII. 8: 3).

A határozott névelő nélküli állapothoz való visszanyúlás az adott köznevet a mai közegben hivatalos, emelkedett hangulatúvá formálja, tulajdonnévi jellegűvé egyedíti: „*szerkesztő* rögtön kikövetkezteti” (És 1995. VIII. 25: 7); „*Elnök úr* kórházban van” (VN. 1995. V. 17: 3); „*Magyar állampolgár* hirdetést olvas valamelyik napilapban” (És 1995. VI. 16: 11); „az alperes [!] megsértette *felperesnek* a jó hírnevét” (N. 1997. V. 3: 12); stb.

A szenvedő igék alaktani, szófajtani, mondattani szemszögből is számon tartható régiessége (vagy régietlenülése – vö. SZATHMÁRI I., ÉA. 21: 13) egyúttal átmenetet jelez a szókészlet archaizmusok csoportjához. Például: „*Meggyőztem* [’meg lettem győzve, meggyőztek’] hamarosan” (N. 1981. II. 1: 7); „a III.-ban a szépírói helyesírás megfigyelés[e] *ajánltatik*” (Nyr. 104: 470); „feszültség *szíttassék*” (ÚT. 1983/50: 20); „még egy beköltöző személy *szükségeltetnék*” (És 1980. X. 25: 5). Összetett ódonságot idéz meg a személyes névmás nyomatékosító alakjának következő előfordulása is: „Férközz *ten* rezdüléseid közé” (Balló L., VN. 1981. VI. 7: 8).

B) Nem gyakoriak a l e x i k a i - s z e m a n t i k a i jellegű régiességek.

a) Az úgynevezett elavult szókat az alábbiak illusztrálják: „*Ispotályban*” (Simonyi I., És 1979. VII. 21: 7), azaz ’kórházban’ (ÉKsz. 606); „A krónikus gégehurutot a következő tényezők tarthatják fenn: [...] nikotin, [...] rossz nyelés, [...] páratartalom, *etc.*” (ÚT. 1981/43: 44), vagyis ’stb.’ (vö. ÉKsz. 341).

b) Ritkán bukkanunk j e l e n t é s b e l i archaizmusra is: „Az alapszervezetekben megkezdődött a *kandidátusok* jelölése ezekre a posztokra” (az MMR-t

idézi GADÁNYI K. szerk., TudKözl.-k: Szh.–Mb., 1990. 103), 'tisztásra kiszemelték' (ÉKsz. 642); „*hév kása*” (N. 1998. VII. 23: 9), azaz 'forró' (l. még 'heves', ÉKsz. 541).

c) A fogalmi archaizmus is csak szűk körben, történelmi jellegű leírásokban fordul elő: „A kocsmárosok, fogadósok addig nem üthették csapra hordóikat, amíg egy pohár bort nem vittek a bíróhoz. Ez volt az úgynevezett »látópohár«” (MH. 1995. X. 17: Mell. 4); „a pogány hitvilág »papjai« a *táltosok*” (N. 1996. VIII. 17: 37), vö. ÉKsz. 1329; „A BKV informatikája. [...] Kezdetben volt az *omnibusz* [...]” (NC. 1999/23: 8–9), 'lófogató társas bérkocsi' (ÉKsz. 1036).

II. Azt nézve, hogy a régiesség milyen viszonyban áll nyelvünk különféle változataival, rétegeivel, adataim a következőket tanúsítják.

A) Anyagom zömmel, mivel alapvetően a tömegkommunikációból származik, a köz- és irodalmi nyelvi szintéren jelent meg, noha itt egyébként — egyes eseteket, például a történelmi témájú szépirodalmi műveket vagy a régies magyar nevek (*Álmos, Botond, Koppány* stb., l. N. 1998. VII. 27: 4) divatját leszámítva — a közkeletű elemekhez képest természetesen csekély szokott lenni az archaikusak előfordulási aránya. Ide tartoznak az I. fejezetnek eleve e megnyilatkozási körből válogatott példái.

B) Némelyikük (*megett, írtam volt, ispotály*) azonban más nyelvi réteggel (pl. a nyelvjárásokkal) is kapcsolatot tart. Ebből a szempontból több lehetőség is kínálkozik.

a) A már idézett *etcetera* ('[é]s a többi') latin eredete olyan hajdani idegen (esetleg jövevény) kifejezésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyeknek mai használata már régiesnek bizonyul: „*Kvázi*” (M. H. főisk. hallgató idézte egyik tévés személyiségünket 1980. X. 19-én), 'mintegy, szinte' [lat] (ÉKsz. 808); „»*Cőgerek*«, újra együtt [=cím...] *Cőgernek* a katonaiskolai növendéket nevezték [Kőszegen az egykori katonai alreáliskolában]” (VN. 1999. VI. 24: 16), német eredetű (ISzKK. 151); l. továbbá *ergo* 'tehát' [lat] (uo. 222), *abcúg* 'le vele!' [ném] (ÉKsz. 1), *bekk* 'védőjátékos' [ang] (ISzKK. 101); stb.

b) A nyelvjárások konzervatív jellegüknél fogva gazdag tárházát alkotják az archaizmusoknak: „Ne *fütess* [=kutass] a fiókban!” (34 éves, Somogy megyei származású tanár, Szekszárd, 1998. X. 26; P. N. lev. főisk. hallg. gyűjtése), vö. ÚMTSz. 2: 456; „Egyre többen tankolnak nálunk ötven vagy száz forintért, s egyre kevesebben *csurig*” (VN. 1979. VIII. 19: 14), 'csordultig, színlőtig' (ÚMTSz. 1: 922); „A *csobolyó*” (N. 1984. I. 27: 6), 'hordozható lapos hordócska' (ÉKsz. 204); „lassan gyűlik a rétesnek, *fonatosnak* való” (ÚT. 1979/24: 34), 'fonott (kalács, tészta)' (ÉKsz. 424); „Szól a *kokas* már” (Farkas Á., Lh. 1980/12: 92); stb.

c) A csoportnyelvek (l. SEBESTYÉN Á., MNyRét. 118) közül a történelem szaknyelvében kézenfekvő a nyelvi historizmusok gyakorisága, de a

kötetlen, zsargonos, szlenges nyelvhasználatban sem mennek ritkaságszámba. Például: „A [XVII.] század derekán Zrínyi és Batthyány Ádám szüntelenül szorgalmazták a *haditanácsnál* [=a legfőbb katonai hatóságnál (ÉKsz. 495)] a Kanizsától nyugatra fekvő *végházak* és [-]várak [l. uo. 1479] megerősítését” (KERECSENYI E.–TÓTH O., Letenye története: L., 1992. 21); „fejtetőre állítjuk a nemzeti szalagot, azok is mi *vagymuk*” (VN. 1996. III. 14: 24); „Mi *lesz vala?*” (M. Gy. tanítónő, Szh., 1988. II. 1) tréfásan nyomatékosított kérdésként; „majd *szóla* [(=szól) a szekuriti]” (N. 1999. VII. 20: 22) a biztonsági örömteltségének kigúnyolásául.

Ez utóbbi adatok a következők társaságában egyúttal felvillantják azt a szövegszerző, stílusötvöző erőt, amely a grammatikailag változatos archaizmusoknak a különböző nyelvi rétegekben való megidézése révén tárgyiasul: „*Mennyi milosztben*” (táncjegyzet címe, És 1987. XI. 27: 12); „*Isa pur*” (könyvkritika címe, uo. 1984. VII. 13: 11); „[A Szombathely–Budapest közötti közúton] Csorna után megyünk a »*hadi utu red*«. Ami annyit tesz, hogy vagy túléljük az életveszélyes manővereket az autópályáig, vagy nem” (VN. 1998. VII. 1: 3).

III. A k ö z l é s m ó d jellege szerint az eddigi archaizmusok nagyobb részben az írott nyelvből erednek, és csak kisebb terjedelemben származnak a beszédből (pl. *fütess, lesz vala*). De az ellenkező megnyilatkozási közegekben is jelentkezhettek akármelyik közölt régiesség.

A) Olyan archaizmust, amelyet kizárólag a s z ó b e l i s é g h e z köthetnénk, adataim között nemigen találunk. Legföljebb ilyen jellegűnek mondhatjuk az említett nyelvjárási, társalgási megnyilvánulásokat. L. továbbá: „Még csak az *kéne!*” (MH. 1980. VIII. 16: 12).

B) Bizonyos fordulatok viszont inkább az í r á s b e l i s é g e t jellemzik. Például: „Elgondolja, *mi* a reformkorra esett” (vö. ÚAnyKal. 192); *várnók; gondolkodnék* 'gondolkodna'. Sőt a helyesírásból, a betűtípusból fakadó régiesség csupán az írott nyelv sajátja lehet: „*Pfywes* ['gyógynövényekkel foglalkozó'] tudományok” (ÚT. 1980/44: 36); „*Kancza*” (És 1981/15: 9); l. még *Czeplédy, Weöres* (más hangulattal, mint a *Ceglédi, Vörös*; vö. LŐRINCZE L., Nyr. 83: 384); *Orsolya, Erdély*; stb.

3. Úgy érzem, anyagomnak még ez a jócskán megválogatott példasora is tudja igazolni, hogy napjainkban nemcsak az újításokkal járnak együtt óhatatlanul archaizmusok, hanem sokan (főként a nyelvileg iskolázottabbak köréből) szándékos célzattal is visszanyúlnak a régiességekhez. Felhasználásuk mértékében, az egyes fajtáikat illusztráló adatok aránytalanságában: az alakiak gyakoribb voltában bizonyára az tükröződik, hogy érthető, kifejező akar lenni a megnyilatkozás. Ez az egyébként tiszteletreméltó kommunikatív, pszicholingvisztikai magatartás remélhetőleg nem kényszerül arra, hogy az egyéb archaizmusfajták ki-

sebb száma mögött a közléspartner nyelvi-kulturális ismereteinek csökkenésével nézzen szembe.

A bemutatott korpusz körvonalai (a tömegtájékoztató fórumoknak a régieségek iránti figyelme, nyelvünk történeti, területi, társadalmi rétegezettségének ebbéli vonatkozásai stb.) inkább azt szándékoznak tanúsítani, hogy az archaizmusok — kellő célú, módú, mértékű alkalmazásban — a nyelvi és az általános műveltség bővítésének ma is érvényesíthető, sajátos eszközeül kínálkoznak. Számos területen sokféle szerepet játszhatnak manapság is. Erősíthetik a szakszerűséget a tudományos, az iskolai, az ismeretterjesztő munkában, érzékletességet biztosíthatnak a szépirodalomban, a publicisztikában, segíthetik a mai nyelvhasználati formák tudatosulását, ugyanakkor az értékőrzést, a hagyományokkal való azonosulást is. Nem utolsósorban ébren tarthatják az olykor-olykor szunnyadni látszó nemzeti tudatot is.

Persze a modorosság, az avíttóság, az álarcöltés veszélyét is magukban hordozhatják. De végső soron éppen a mértékletességre, a helyes arányokra ösztönöznek a bennük „minden korok forrásvidékéről” rögzült tapasztalatok.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS